

ONVOLTOOID VERLEDEN TIJD

Rede uitgesproken bij het aanvaarden van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de Geschiedenis van het Nederlands, vanwege de Stichting Akademie-leerstoelen Geesteswetenschappen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, aan de Universiteit Leiden op 17 november 2006.

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam T 020-551 07 00
F 020-620 49 41 E knaw@bureau.knaw.nl, www.knaw.nl

Voor het bestellen van publicaties:
T 020-551 07 80 E edita@bureau.knaw.nl

ISBN 90-6984-507-5

Het papier van deze uitgave voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier

© 2006 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, via internet of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

MARIJKE
VAN DER WAL

.....

ONVOLTOOID
VERLEDEN TIJD

Witte vlekken in de taalgeschiedenis

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Amsterdam, 2006

Aan Elisabeth

en

Aan mijn moeder

Mijnheer de Rector Magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

Huis voor de geschiedenis

Hoog op de politieke agenda lijkt een *Huis voor de Geschiedenis* of een *Nationaal museum voor geschiedenis* te staan.¹ Niet zo maar een museum, maar een waarin je geschiedenis kunt *beleven* en dat dus tegemoet komt aan een maatschappelijk wijd verbreide belevings- of ervaringsbehoefte, die zelfs in wetenschappelijke kringen van historici en archivariissen wordt aangetroffen.² Over de heilzame werking die politici verwachten van een dergelijke instelling is veel op te merken. Dat geldt ook voor de vraag of het wel een reëel gebouw en geen virtueel museum moet zijn, maar zo'n politiek-culturele discussie gaan wij hier nu niet voeren. De ministerraad heeft trouwens al zijn voorkeur uitgesproken voor een echt gebouw in Den Haag, ontworpen door een toonaangevende architect. Wat het 'Nationaal Historisch Museum' gaat presenteren, wordt nog nader uitgewerkt. Toch kunnen wij hier al wel bedenken dat daar vanzelfsprekend 'belevissen' uit de politieke geschiedenis, de sociaal-economische geschiedenis en de cultuurgeschiedenis geboden zullen worden. En... wat denkt u van de taalgeschiedenis? Verwacht u niet een multimediale belevenis om te ervaren hoe Nederlanders in het verleden mondeling en schriftelijk communiceerden, in een taal die aanzienlijk verschilt van de onze anno 2006 en die – afhankelijk van de afstand in tijd – toch in meer of mindere mate herkenbaar is? Dat zou een belevenis moeten zijn die bezoekers doet beseffen hoe zeer wat wij Nederlands noemen in de loop van de eeuwen veranderd is. Een belevenis die verrast en prikkelt tot het stellen van vragen over ons taalverleden.

Een oratie is bepaald geen multimediale belevenis, maar ik wil u vanmiddag wel laten ervaren wat voor fascinerend gebied de taalgeschiedenis is en welke aantrekkelijke perspectieven door internationale en interdisciplinaire onderzoeks-samenwerking geopend worden. Ik zou dat kunnen doen door een aardige selectie taalveranderingen uit tien eeuwen Nederlands de revue te laten passeren, maar liever wil ik inzoomen op wat we nog niet weten tegenover wat we al wel weten. Ik wil vandaag uw aandacht richten op *witte vlekken in de taalgeschiedenis*.

Geschiedenis van het Nederlands: uniformiteit versus diversiteit

In alle West-Europese talen heeft in het verleden een vergelijkbare ontwikkeling plaatsgevonden: een ontwikkeling vanuit de diversiteit van verscheidene dialecten naar een, nog niet eerder bestaande, standaardtaal. Dat zo geheten standaardisatieproces heeft de afgelopen decennia veel onderzoeks aandacht gekregen en dat heeft geresulteerd in inzicht in de typerende kenmerken van dat proces.³ Door *macroselectie* van een of meer dialecten ontstond geleidelijk een supraregionale standaardtaal: het dialect van het hof in Parijs vormde de basis van de Franse standaardtaal en het dialect van de hoogste bevolkingslagen in de Hollandse steden lag ten grondslag aan de Nederlandse standaardtaal. Die standaardtalen in ontwikkeling werden voor het eerst vastgelegd, *gecodificeerd*, in grammatica's en woordenboeken. Ook gingen standaardtalen fungeren in domeinen waar eerder het Latijn werd gehanteerd, bijvoorbeeld op het terrein van de wetenschap (*functie-uitbreiding*). Door *microselectie*, het selecteren van één bepaalde vormvariant als de standaardtalige vorm, ontstond steeds meer uniformiteit. Bestaat bijvoorbeeld aanvankelijk nog *stien* naast *steen*, *most* naast *moest*, uiteindelijk worden *steen* en *moest* de standaardtalige vormen. Die steeds uniformere standaardtaal werd door de eeuwen heen in meer regio's en door meer groepen in de samenleving geaccepteerd, waarmee de huidige dominantie van de standaardtaal ontstond. Deze kort geschetste ontwikkeling heeft zich in Italië, Frankrijk, Spanje, Engeland, Duitsland en de Nederlanden voltrokken, met chronologische en andere specifieke verschillen die in vergelijkend onderzoek naar voren zijn gekomen.

Op de tijdsbalk is het globale beeld voor de Nederlanden het volgende. In de Middeleeuwen is er primair dialectdiversiteit met al wel enkele supraregionale verschijnselen in specifieke teksten. In de 16de en 17de eeuw zien wij een standaardtaal in ontwikkeling: in eerste instantie een geschreven standaardtaal, die naast uniformiteit nog een aanzienlijke diversiteit vertoont. Dan volgt een periode van consolidatie: vormvarianten die in de 17de eeuw nog naast elkaar in teksten worden aangetroffen, lijken door succesvolle microselectie uit het 18de-eeuwse taalgebruik te zijn verdwenen. Zo ontstaat de indruk van een betrekkelijk uniforme standaardtaal die zich in de 19de eeuw en 20ste eeuw steeds verder zou verbreiden. Er is natuurlijk veel meer te zeggen over dit complexe standaardisatieproces waar veel factoren een rol hebben gespeeld zoals de vaak genoemde belangrijke auteurs, grammatici, de Statenbijbel, het onderwijs en een zekere overheidsbemoediging met spelling en grammatica. Na de geschreven uniformiteit volgt pas in de 20ste eeuw de doorbraak van een gesproken standaardtaal, die tegenwoordig meer variatie toelaat dan halverwege de 20ste eeuw het geval was.⁴

Het standaardisatieonderzoek, waaraan ik zelf ook het nodige heb bijgedragen, heeft veel vruchten afgeworpen. De aandacht was in dat onderzoek gericht op de *ontwikkeling naar uniformiteit*. Nu wij voor de verschillende Europese talen een goed beeld hebben gekregen van het complexe standaardisatieproces, gebeurt er iets wat in het groot bij een taalkundige paradigmawisseling geschiedt: er treedt een wisseling van perspectief op. Tegen de achtergrond van onze kennis van de ontwikkeling naar uniformiteit ontstaat opnieuw aandacht voor diversiteit. We realiseren ons in toenemende mate waarop ons beeld van de West-Europese taalgeschiedenis als een ontwikkelingsgang naar de huidige standaardtalen in feite is gebaseerd: op literaire taal en geschriften uit de hogere lagen in de samenleving. Het is een juist beeld, maar een incompleet beeld. Net als eerder de aandacht in de literatuurgeschiedenis is verschoven naar vormen van populaire literatuur, zo is er recent in het taalkundig onderzoek oog voor wat in de internationale discussie de *language history from below* wordt genoemd, voor de taal van middenklassen en lagere klassen in de samenleving.⁵ Wat die perspectiefwisseling betekent voor onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlands, wil ik vanmiddag met u nagaan. Daarvoor moet ik u enigszins invoeren in de praktijk en de problemen van het historisch taalkundig bedrijf.

Context van alfabetisering en scholing

Bij het achterhalen van taalfeiten uit het verleden maken historisch taalkundigen zo veel mogelijk gebruik van elektronisch beschikbare teksten. Binnen die teksten kunnen we snel naar taalverschijnselen zoeken en eenmaal gevonden zijn die taalverschijnselen ook goed kwantitatief in kaart te brengen. Voor de Nederlandse taalgeschiedenis is de Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren (DBNL) een vaak gehanteerde bron, al is die verzameling niet primair voor taalkundig onderzoek opgezet, maar voor het bijeenbrengen van literaire teksten. Onlangs heeft deze DBNL nog een aanzienlijke extra financiële injectie gekregen van de minister van Onderwijs, een subsidie om ‘Hooft op het web te zetten’ volgens het bericht in een kwaliteitskrant. Het gaat om het ‘digitaliseren van duizend sleutelteksten uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis’.⁶ Dat zijn dus vooral teksten uit de literaire canon en niet de anderssoortige teksten nodig voor onderzoek gericht op de *language history from below*. Voor ons doel hebben wij dus weinig aan de DBNL. We moeten op zoek naar andere bronnen en daarbij rijst niet alleen de vraag *waar* die bronnen te vinden, maar ook *of* er voor diverse periodes wel voldoende teksten zijn van taalgebruikers uit de middenklassen en lagere klassen. Moeten we geen

rekening houden met een veel lagere alfabetiseringsgraad in het verleden, die de facto de mogelijkheid dat er documenten uit alle maatschappelijke lagen zijn overgeleverd aanmerkelijk reduceert?

Bijna iedereen, zelfs op het platteland, kan lezen en schrijven, meldt Guicciardini in 1567 in zijn uitgebreide beschrijving van de Nederlanden.⁷ Nu heeft deze, in Antwerpen woonachtige Guicciardini wel meer uitzonderlijke zaken beweerd, bijvoorbeeld dat de Nederlandse taal zelfs voor autochtone kinderen moeilijk te leren en nog moeilijker uit te spreken zou zijn.⁸ Die veronderstelde problemen bij eerste-taalverwerving kunnen we niet serieus nemen, maar Guicciardini's observatie over lees- en schrijfvaardigheid is niet zo maar terzijde te schuiven. In vergelijking met andere Europese landen was de alfabetiseringsgraad in de Nederlanden in de 16de en 17de eeuw hoog. Dat was te danken aan een uitgebreid netwerk van scholen in steden en op het platteland. Toch stel ik de vraag: betekende dit dat inderdaad bijna iedereen lezen én schrijven kon zoals Guicciardini stelt? In de toenmalige onderwijspraktijk stond het lezen voorop en lezen en schrijven werden niet tegelijkertijd maar ná elkaar geleerd.⁹ Voor veel leerlingen hield dat in dat zij aan het schrijven, waar bovendien extra voor moest worden betaald, helemaal niet meer toekwamen. Het leren lezen én schrijven was dus zeker niet voor iedereen weggelegd.

In de 18de en 19de eeuw laat de alfabetiseringsgraad in Nederland een nog verder stijgende lijn zien, zoals blijkt uit historisch-sociologisch onderzoek onder meer naar het zetten van handtekeningen bij ondertrouwacten. Om u een indruk te geven: omstreeks 1800 behoort het huidige Nederland met de Scandinavische landen, IJsland, Pruisen en Schotland tot de landen met de hoogste alfabetiseringsgraad, dat wil zeggen met minder dan 30% mannelijke analfabeten, een veel geringere percentage dan in landen als Engeland, het huidige België, Ierland en Frankrijk wordt aangetroffen.¹⁰ Wel moeten we ons realiseren dat het kunnen schrijven (je handtekening kunnen zetten) niet hetzelfde is als schrijfvaardig zijn. Ook in het verleden zal er ongetwijfeld, tussen analfabeten aan de ene kant en mensen met goede lees- en schrijfvaardigheid aan de andere kant, een grote groep semi-analfabeten of mensen met een 'survival literacy' hebben bestaan.¹¹

Wij keren naar onze vraag terug: zijn er wel voldoende geschriften uit middenklassen en lagere klassen beschikbaar? De hoge alfabetiseringsgraad in de Nederlanden al vanaf de 16de eeuw stemt hoopvol, maar ik heb daar tegelijkertijd kanttekeningen bij geplaatst. Het na elementaire scholing verder oefenen van lees- en schrijfvaardigheid is relevant voor het produceren van teksten. Hoe ho-

ger de alfabetiseringsgraad, des te groter de kans dat die verdere oefening heeft plaatsgevonden. We kunnen voorzichtig optimistisch zijn: in principe moeten de teksten die wij zoeken er zijn geweest, maar zijn ze ook terug te vinden?

Tekstmateriaal gezocht

Niet-literaire geschriften uit de middenklassen en lagere klassen zullen wij onder gedrukte contemporaine werken nauwelijks aantreffen. Wij zullen elders moeten zoeken naar onuitgegeven tekstmateriaal, dat onder meer in gemeentearchieven, provinciale archieven en familiearchieven bewaard is gebleven. In die archieven liggen ambtelijke stukken en zakelijke correspondenties, maar ook *egodocumenten*. Voor de talige diversiteit die wij willen achterhalen kunnen we geen ambtelijke stukken of zakelijke brieven gebruiken; we hebben daarvoor minder formele teksten nodig. Egodocumenten zoals brieven en dagboeken zijn in dit verband een veelbelovend type teksten, waarvoor cultuurhistorici al eerder veel belangstelling hebben getoond, maar die door taalkundigen tot op heden onvoldoende zijn geëxploreerd.¹² Deze egodocumenten zijn op verschillende manieren in archieven terecht gekomen: door de bewaarzucht van een familie, door allerlei toevalligheden die soms te reconstrueren zijn, maar vaak ook niet. Zo zijn de precieze lotgevallen onbekend van de vroeg-16de-eeuwse collectie brieven aan Cecilia van Spulde, in het bezit van de UB Leiden en door mij enkele jaren geleden in een elektronische uitgave gepubliceerd. De collectie toont de dialectdiversiteit van die tijd: in de brieven, gestuurd door familieleden in Harderwijk naar Cecilia in Zwolle, worden lief en leed uitgewisseld in oostelijk gekleurde taal van meer dan viereuhalf eeuw geleden.¹³ Het gaat bij de Van Spulde-brieven en ook bij andere verzamelingen steeds om naar omvang kleine collecties van tientallen of hooguit honderden documenten in Nederlandse archieven. Daarnaast is er echter ook een reusachtige collectie die een aanzienlijke periode beslaat (van de tweede helft van de 17de eeuw tot en met het begin van de 19de eeuw) en die op wonderbaarlijke wijze buiten Nederland bewaard is gebleven.

Bijna 38.000 Nederlandse brieven liggen al eeuwen in Engelse archieven te wachten om hun rijke informatie prijs te geven.¹⁴ Ze dateren uit woelige oorlogstijden en zijn afkomstig uit schepen op de grote vaart, vooral schepen die van en naar het Caraïbisch gebied en Oost-Indië voeren, maar die tijdens hun tocht werden buitgemaakt door Engelse kapers. De schepen die het slachtoffer van de kaapvaart waren, werden in Engeland opgebracht en alle aan boord aanwezige papieren werden overgedragen aan de admiraliteit en uiteindelijk in archieven

opgeborgen. Hoe uniek en omvangrijk dit materiaal is, werd recent duidelijk uit het inventariserend onderzoek van deze zo geheten *Sailing letters*, dat de historicus Roelof van Gelder heeft verricht, in opdracht van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, in The National Archives (Kew, UK).¹⁵ De NRC-lezers onder u hebben enkele van die bijzondere brieven in vertaling kunnen lezen in het maandblad *M*.

In de collectie *Sailing letters* vinden we zakelijke brieven, maar wat deze bron zo spannend maakt zijn de privé-correspondenties van personen uit verschillende lagen van de samenleving, waaronder ook de gewone man en vrouw, burgers die verder geen enkel spoor hebben achtergelaten. Het zijn brieven van Nederlanders in den vreemde en van zeevarenden, die gestuurd werden naar het thuisfront maar ook omgekeerd van de achterblijvers aan hun geliefden. Brieven van een echtgenote over ziekten thuis, van een kind aan haar vader met de vraag om speelgoed, van een zeeman over het slechte weer en barre omstandigheden aan boord: ze gingen verloren voor de tijdgenoot, maar bleven bewaard voor het nageslacht. Steekproeven tonen aan dat in die brieven de verschillende maatschappelijke lagen bijzonder goed vertegenwoordigd zijn. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de geadresseerden op de schepen, waaronder we alle rangen van hoog tot laag aantreffen: van schout-bij-nacht, kapitein en stuurman tot matroos, zeilmaker en onderbarbier.¹⁶ De *Sailing letters* zijn daarmee precies het type documenten dat wij zochten. Ze bieden een uitzonderlijke blik op het Nederlands van die tijd.¹⁷

Samenvattend: in archieven zijn egodocumenten te vinden die geschreven zijn door maatschappelijke groepen die nu juist niet normgevend en bepalend waren voor de standaardtaal. Dat wil in concreto zeggen: door andere groepen dan literaire auteurs en personen uit de hogere maatschappelijke lagen in de Hollandse steden. Een analyse van het taalgebruik in dat type teksten zal een geheel nieuw licht werpen op de taal van een aantal eeuwen. Wij mogen verwachten dat de taalwerkelijkheid veelkleuriger zal blijken te zijn dan het traditionele beeld dat wij ervan hebben. Dat betekent dat het courante beeld van de Nederlandse taalgeschiedenis ingrijpend zal moeten worden herzien en dat witte vlekken in de taalgeschiedenis zullen worden ingekleurd. Ik spiegel u dus met dit onderzoek grensverleggende perspectieven voor, maar kritische geesten onder mijn gehoor vragen zich natuurlijk onderhand af of deze schone beloften ook daadwerkelijk worden ingelost. Immers al dat mooie materiaal ligt nog onontsloten in archieven en het veelbelovende onderzoek moet nog plaatsvinden. Bovendien moet er voordat het onderzoek kan beginnen nog wel het een en ander gebeuren: het digitaal fotograferen van het tekstmateriaal en niet te vergeten het, vaak tijdrovende,

Afbeelding 1: Sailing letters in de National Archives (Kew, UK). Met dank aan dr. Roelof van Gelder en de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

transcriberen ervan. Hoe moeizaam dat laatste kan zijn, weet een ieder die wel eens een historische tekst in handschrift onder ogen heeft gehad. Inderdaad, er zijn nog diverse voorbereidende fasen te doorlopen voordat het eigenlijke, interessante onderzoek in volle omvang kan beginnen, maar ter illustratie kan ik u toch al iets van dat onderzoek laten zien.

Illustratie: achttiende-eeuwse egodocumenten

Laten we voor die illustratie de periode van de 18de eeuw kiezen, historisch getypeerd als de tijd van pruiken en revoluties, een eeuw die in de taalwetenschap vaak als een weinig interessante periode van uniformiteit en taalnormering wordt afgedaan. Ik maak gebruik van egodocumenten die al in een moderne uitgave zijn publiceerd: een dagboek van een reis naar Batavia in 1736 en twee informele privé-correspondenties uit de laatste decennia van de 18de eeuw. Het dagboek is een levendig verslag van het dagelijks leven aan boord, in een informele stijl opgetekend door de zusters Maria (1709-1738) en Johanna (1713-1737) Lammens.¹⁷

De dagboektekst is vanuit een familiearchief in het Nationaal Archief in Den Haag terecht gekomen. De ene privé-correspondentie bevat brieven geschreven door Christina van Steensel (1758-1801) aan haar echtgenoot Jean Malherbe (1741-1800), die als musicus aan het hof van stadhouder Willem V regelmatig voor langere tijd van huis was. Deze brieven worden bewaard in het Gemeente-archief van Amsterdam. De andere correspondentie bestaat uit brieven die zijn geschreven door Aagje Luytsen (1756-1797) aan haar man Harmanus Kikkert (1749-1806), die op een voc-schip naar de Oost voer. Haar brieven werden geconfisqueerd: ze behoren tot de grote collectie *Sailing letters* in de National Archives in Kew.¹⁹

Gezien de achtergrond van deze vier vrouwen valt te verwachten dat de door hen geschreven egodocumenten meer talige diversiteit vertonen dan gedrukte 18de-eeuwse publicaties die wij als vergelijkingsmateriaal hanteren. We zochten teksten uit de lagere en middenklassen en hebben die gevonden: Aagje Luytsen behoorde tot een protestantse middenklassefamilie op Texel en Christina van Steensel was afkomstig uit een katholiek Delfts middenklassemilieu. De zusters Lammens behoorden evenwel tot een aanzienlijke, protestantse familie van burgemeesters in Zeeland. Zij zijn dus tot de upper ten van de Zeeuwse regio te rekenen, maar niet tot de hoogste maatschappelijke laag van regenten, adel en patriciërs in de Hollandse steden.²⁰ Dat was bovendien een goed opgeleide mannelijke bovenlaag en ook in dat opzicht is er een verschil: al behoren de zusters Lammens tot de betere families, als vrouwen hebben zij minder opleiding genoten dan hun mannelijke tijdgenoten en zullen zij eerder niet-standaardtalige varianten hanteren die door goed opgeleiden werden vermeden.²¹ Ook hun dagboek valt dus wel degelijk binnen onze termen. Maria en Johanna Lammens geven overigens zelf aan dat zij er ondanks hun inspanningen niet volledig in geslaagd zijn correct Nederlands te schrijven: zij excuseren zich aan het eind van hun dagboek voor hun stijl en spelling.²²

Kijken we naar de brieven, dan valt op dat briefschrijfster Aagje Luytsen prima in staat is zich uit te drukken in een informele schrijfstijl: haar brieven zijn uitvoerig en bevatten, afgezien van bepaalde vaste uitdrukkingen aan het begin en het eind, slechts weinig standaardformules. Er is ook geen twijfel over mogelijk dat zij zelf haar brieven schreef en geen gebruik maakte van een beroepsschrijver zoals weinig geleerden soms deden.²³ Niet alleen de vaak intieme opmerkingen, maar ook expliciete aanduidingen van haar schrijfsbezigheid zijn daarvan het bewijs. Zo schrijft zij bijvoorbeeld op 11 november 1776 aan haar echtgenoot: ‘*Gij moet die*

brief wel ter deegen over leesen, want mijn hand is zoo koud lief, dat ik meest niet kan schreijven. Ook in het geval van Christina van Steensel is evident dat zij de brieven eigenhandig schreef, vaak temidden van huishoudelijk rumoer zoals blijkt uit de volgende passage: *‘Terwyl ik dese schryf, leijt klijne Frans op mijn schoot aan de borst en Mietie en Willem lopen rontom mijn, plagen soo, dat hoop myn lieve Malherbe mijn slegte schrift en stijl sal exkusere*’.²⁴

Bijzonder is overigens dat de correspondentie tussen Christina en Jean van twee kanten bewaard is gebleven en dat de briefwisseling tweetalig is. Christina schrijft Nederlandstalige brieven, terwijl Jean in het Frans schrijft. Kennelijk kon Christina Franse brieven lezen en Jean Nederlandse, maar schrijven was iets anders. Jean deed aanvankelijk ontroerende pogingen in het Nederlands, maar dat ging hem niet goed af.²⁵ Voor Christina is zelfs een adres in het Frans schrijven problematisch: *‘want ken, soo u weet, geen frans schrijve*’, laat zij haar man weten.²⁶ Wij kunnen ons slechts nieuwsgierig afvragen of haar mondelinge beheersing van het Frans ook eerder passief dan actief was.

Het dagboek typeerde ik al als een levendig verslag van het leven aan boord tijdens de reis naar Batavia. Voor de aard van de brieven is veelzeggend dat Christina opmerkt: *‘Als ik aan u, mijn alderliefste, schrijf, kan ik niet uytshyde. **Het is of ik met mijn lieve sprak***’.²⁷ Al eerder had haar zus Mittie aan het eind van een brief geschreven: *‘Lieve suster **het is of ik met ue aan ’t praten was***’.²⁸ Het praten over alledaagse dingen is kenmerkend voor zowel Christina’s als Aagjes brieven: *chatten over de dagelijkse gang van zaken* zou geen slechte typering zijn.²⁹ Wat levert dat gechat nu op voor onze kennis van de geschiedenis van het Nederlands?

Wat leveren de egodocumenten op?

Op de vraag wat deze specifieke egodocumenten in taalkundig opzicht opleveren is het antwoord: bijzonder veel, meer dan ik hier aan de orde kan stellen. Ik wil u niet vermoeien met taalkundige analyses op de vierkante millimeter. Het moet vanmiddag wel een beetje luchtig blijven en daarom ga ik uit van een illustratieve citaat, de, voor drukke huismoeders herkenbare, verzuchting van Christina van Steensel:

Ik sit daar alleen met drie lastige kindere die mijn altemet soo iel schreuwe dat u wel een plasi voor mijn in het dolhuys te Ninwege mag bestelle.³⁰

ik behoef u niet schryve het mijn ook kindert ik
weet niet van mijn leere verdrietiger winter
door gebrogt te hebben als het bestent verlang
ik: vaa den avont en avont verlang ik: al weer
naa smorgens ik: het daar alleen met drie lastige
→ kindere die mijn altemet, ic iel sevrime datu
wel een solak voor mijn in het dol huys te rinnege
mag bestelle en u moeder is alte met so vran
heft gedruis het een of ander in haar hooft
dan tegede myt tege niet dan bij tyve dan ween
te ge mijn hi is nu weer wel konstant mijn
moeder konnt nog wel eens kuse vaaar ook al
niet veel heb dat ik: altyt alleen ben daarom
als het lank moet drie moeste wij maar over
leggen om bij malikandere te wone want wij
kome anders alle bij een verdrietig leere
lijje ik: hoops goot yere sal het gaann sal
verandere als u iel hoort al is het maar
om hoop een korte tyt eens over te kome
dan schryft het mijn tog al duert het dan
nog twee maande dan kon ik: alle dag
al een dag aftelle dat ik: mijn liese
malhebe kon sien en omhelde maar non
is het een tyt sonder dat deivkome aan is

Afbeelding 2: Fragment uit de brief van Christina van Steensel van 18 december 1786
(Gemeentearchief Amsterdam).

U ziet natuurlijk direct dat de *-n* bij het meervoudig substantief (*kindere*), de meervoudige werkwoordsuitgang (*schreuwe*) en de infinitief (*bestelle*) is weggelaten. Dat gebeurt in de brieven van Christina systematisch waar die *-n* in informele gesproken taal niet wordt gehoord, dus ook bij voltooid deelwoorden als *gekome* en in bijwoorden als *bove*, *benede*.³¹ Hoe zit dat bij de anderen? Een vergelijking met Aagjes brieven laat zien dat de ene briefschrijfster in dit opzicht de andere niet is: *n*-deletie komt ook bij Aagje voor, maar naast de reguliere vormen met *-n*. *N*-deletie is bij Aagje geen systematisch kenmerk van haar taalgebruik zoals dat bij Christina het geval is.³² Bij de zusters Lammens is het verschijnsel vrijwel afwezig en daarin komen zij overeen met de gedrukte teksten en de spellingvoorschriften uit die tijd.

Spelling is, in tegenstelling tot de commotie die het vaak geeft, niet het meest spannende onderdeel van het taalkundig bedrijf. Laten we dus snel verder gaan naar enkele morfologische verschijnselen: het persoonlijk voornaamwoord *mijn* in het citaat, dat zowel als kaal indirect object (*mijn*) als in een voorzetselgroep (*voor mijn*) wordt gehanteerd, en het verkleinwoord *plasi* 'plaatsje' (met assimilatie van de *t* ontstaan uit *plaatsi(e)*). *Mijn* als persoonlijk voornaamwoord en het diminutiefsuffix *-ie* zijn al in de 17de eeuw gestigmatiseerde vormen, die geen plaats in de standaardtaal hebben gekregen.³³ In gedrukte 18de-eeuwse teksten treffen we over het algemeen de afgekeurde vorm *mijn* niet meer aan. Ook in het dagboek van de zusters Lammens is die vorm niet te vinden, maar in Aagjes brieven is *mijn* overduidelijk aanwezig: 55% *mijn* tegenover 45% *mij*. Zelfs in een bijbelcitaat schrijft Aagje: 'ik zal **mijn** buijgen na het paleis Uwer heijligheid' (Ps. 5:8; vet MvdW). Klaarblijkelijk zijn voor haar *mij* en *mijn* varianten die naast elkaar gebruikt kunnen worden. Christina's brieven laten een nog verrassender beeld zien: zij gebruikt uitsluitend *mijn*.

En het diminutiefsuffix *-ie* dat we in het citaat van Christina aantreffen? Dat is eveneens afwezig in gedrukte 18de-eeuwse teksten. Er waren twee standaardvarianten: het wat archaische *-ke(n)* en het reguliere *-je(n)*. Christina gebruikt uitsluitend het suffix *-ie* zowel in substantieven als eigennamen: *Willempie*, *schaapie*, *nigi*, *stuki vlees*, *een blauw plekki*. Ook voor Aagje blijkt *-ie* het gebruikelijke suffix te zijn, dat in 90% van de gevallen voorkomt.³⁴ In de overige 10% gebruikt zij *-je* en alleen in *Lamke*, de naam voor kleine Lammert, haar zoon, treffen we het suffix *-ke* aan. Terwijl voor zowel Christina als Aagje het suffix *-ie* dus de reguliere vorm is, ligt de zaak bij de zusters Lammens gecompliceerder. Het *je*-suffix (met varianten *-tje/-etje*) is daar beslist regel, maar er zijn wel enkele voorbeelden

Uw Waarde Lieve Geminde Man

Heide Leef ik door Gods goedheit Wilvarende
beneffens Mijn Lieve kindertijd een groote Seegen ik tam Genieten
belaef ontront mijn Lieve Kinder want hij bijde so die heere heb
een voorbede van Gesontheit sijn dat mijn hart doet verkiogen
als ik de byde aensien t. i. Lieve Schat of ik u hier haft by my heb
soo een vermaake en geselschap ik aan die Lieve Kinder heb want
Lieve Schat ik Geer ruider onmogelyk van u team krijgen nu hij
Doo ver van mijn a. soeyt dat mijn soo bedroeft mogelyk en hardmoety
Daarom Lief troost ik mijn soo veel het mogelyk is want soe
het minckes over ons bedlooten heeft wy soo lang van ma. soe
moeten sijn en ook kon sijn het voor ons byde best wed dat de heer
Lieve Man nu is mijn enigste begeerte om uw mijn uytbreken
kon ik eens by uw koomen Lieve Schat ik verliest alles voor die keer
U hoop ik u dan niet haft loony krijgen maar heid diat in mijn
armen Leum druckon ik van de Lieve Kinder wel stude. Soos laten vriester
Lieve Lief nu wys ik dat uw deesen in een for make en p. mag de
Wedstant mag ter hand koomen en hoop en wens dat u
uw nog verder mag geseyden door die woeste Oseeaer tot in
aarmen van uw teer beminde vrouwe die eerder want
Leeren Lat afstaan dan uw Liefde met onstan troestugheyd
te bedoonen want het mijn in mijn Lief toe soom Amerken
Als ik sulke van uw mijn Lieve Man witt endat tot loon
kerog ik was desperaat van Lado. sijn maar Lief Lief ik
heb een goed vertrouwen op uw en Gedoofijn by u eiden
en hoop dog Lief dat uw op mijn goed vertrouwen geen Misbruyt
maakt want de eiden die de vrijmedelaars tegen een vrouwe
doen sliegen somtijt als de varen maak Lief Laat mij
dat byde omdenken en op ons Gondenke neemen dat geen
hoer vorder nog egt breker het koninkrijke Gods La. heere
Doo dat Lieve Man als wij dat byde onrecht omdenken my dat
korte Levens palstier wel moegen laten waaren en siches niet eens
in ons Gedagten moelen neemen voor mij ik de minste bovegen en niet van
Lieve Schat nu heb ik wel duijden ma. Gevorenit uw mijn Lief
by de bruyloft te Lien van ons nist ma. ¹⁷⁸⁰

Afbeelding 3: Fragment uit de brief van Aagje Luytzen van 30 augustus 1780. Met dank aan uitgeverij Het Open Boek Texel.

waaruit blijkt dat zij het *-ie*-diminutief wel degelijk kenden, zoals *ansjovisie*, *mutsie*, *ontbijtie*.³⁵ Ze kunnen gezien worden als ‘slips of the pen’ en duiden erop dat de zusters Lammens niet opschreven wat zij ook daadwerkelijk spraken. In hun dagelijks taalgebruik zullen zij het over *coppie* en *stukkie* gehad hebben, maar dat schreven ze niet, omdat zij wisten dat de *ie*-variant niet acceptabel was. Zij schreven dus wat zij geleerd hadden en dat deden zij met uitzondering van een paar vergissingen zo consequent dat ze zelfs een paar keer incorrecte of hypercorrecte vormen als *coptje*, met *-tje* in plaats van *-je*, produceerden.³⁶ Er is ook nog een andere verklaring mogelijk voor de afwijkende *ie*-voorbeelden en de incorrecte *tje*-vormen. Het dagboek is namelijk alleen overgeleverd in een kopie, keurig geschreven door broer Pieter Lammens in wiens gezelschap de zusters naar Batavia gingen. Heeft broer Pieter wellicht de verwerpelijke *ie*-diminutieven stelselmatig door het acceptabele (*t*)*je*-suffix vervangen, een enkele keer hypercorrect, en daarbij een paar *ie*-gevallen over het hoofd gezien?

Christina's citaat, dat we even als uitgangspunt namen, is nu wel uitgeput. U moet op dit moment van mij aannemen dat er in alle drie de bronnen nog zeer veel meer klankvarianten, morfologische en syntactische verschijnselen worden aangetroffen die afwijken van het uniforme beeld dat wij van de 18de-eeuwse taal hebben. Daarmee is het belang van dit type documenten wel bewezen. Wel is hier nog een kanttekening op zijn plaats. We krijgen door de aard van de besproken bronnen de indruk dat we de stemmen van achttiende-eeuwers bijna kunnen horen, maar het is niet alleen informele gesproken taal die wij in egodocumenten aantreffen. Allereerst moeten wij er rekening mee houden dat er een grote variatie aan egodocumenten is (naast brieven ook veelsoortige dagboeken, reisverslagen en autobiografieën), die eigen kenmerken en conventies vertonen en zeker niet allemaal kenmerken van de gesproken taal prijsgeven. Om bij de brieven te blijven: ook informele brieven bevatten in mindere of meerdere mate epistolaire formules en vaste zinsneden. Ten tweede moeten wij ons realiseren dat ook bij minder geschoolden de egodocumenten sporen van onderwezen taal kunnen dragen. Wij hebben dat verondersteld bij de diminutiefvormen in het dagboek van de zusters Lammens.³⁷ Het is niet alleen een aannemelijke veronderstelling dat leerlingen op school de standaardtaal in ontwikkeling leerden schrijven en daarbij onacceptabele varianten leerden te vermijden; er is ook bewijsmateriaal voor. In 1780, dus omstreeks de tijd dat Aagje en Christina hun brieven schreven, verscheen er een woordenboekje, dat door een anonieme Haagse schoolmeester was opgesteld.³⁸ De auteur wilde wat hij ‘straattaal’ noemde corrigeren en somt in alfabetische

1736
april

Middelburg na Cabo de goede Hoop
Wieder met tydelijkte afgehaalt, dat den
vanda waack Botal by ons bekend om dat een
Vlissinger is onse Giffie die met de eerste schijf
met de dichte maer van, waer dat Capiteyn Geld
afgehaalt, soo dat wij ons Verbeelden dat latering
te hietste in ging, Segen het met Vermaend
aen, dat heten van de partij met die
onpafelikeit van Giffie Maria, die haer met
met in de lucht dichte bageren, dat avond vop
eenden de vanden om seer uiden, maer de
hoet die haer thijf blagt, had wij viden jaer
den voot, om sekenen alle of te danken, tyen
ons vootquam wij met een de goltan alle aen
die eenne jaerden hadden toe te schyfen

Zondag den 29^e al waer het eyn meer waer
die dag passaedan wij heel ste aen dat maer
vandaag voot een Colation een theelje van
23 mijl voot broet, tyen volgens Capiteyn Schyffers of
den kant van ons vootmaer in onder den, om
der gonaent een theelje van wal gebaen
tyen tot onse alle vootmaer te se ste te
die broet was, dat wij of onse voot hebben ghaet
soo dat wij al maerigmaal om het gebaet van
mijten theelje hebben gadaet, om ondassonden
wat broet dat smeten is tyen mij twee maelige
waer wieder, aen alle het keenden, en dan
al wij het moeten vooten, want ley ons
al een steen in de maag, maer nu seiden
wij al de Vlissinghe Catker, wal willen wij te
dat geen lichte broet konnen hebben al wij.

Afbeelding 4: Fragment uit het dagboek van de zusters Lammens, zondag 29 april 1736 (Nationaal Archief Den Haag).

volgorde voorbeelden van afkeurenswaardige uitspraak en te verwerpen woordvormen op. Daar vinden we heel wat woordvormen en spellingen die we in de brieven van Aagje en Christina en ook in het dagboek van de zusters Lammens aantreffen. Het Haags woordenboekje is een bewijs voor een bestaande corrigerende en normerende onderwijspraktijk. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre schrijvenden zich iets van die taalnormering aantrokken. De zusters Lammens (met nauwelijks *n*-deletie, geen *mijn*-voorbeelden en hoofdzakelijk *-je* als diminutiefsuffix) blijken dat meer te doen dan Aagje en Christina, die – met graduele verschillen – in hun brieven steeds de niet-standaardtalige vormen hanteerden. We kunnen dan ook concluderen dat in specifieke egodocumenten steeds onderzocht zal moeten worden wat de precieze relatie is tussen de op schrift gestelde spreektaal en de onderwezen taal.

Onvoltooid verleden tijd in Europese context

In mijn uiteenzetting heb ik laten zien dat er op het terrein van de geschiedenis van het Nederlands veel te beleven en veel te doen valt. Voor taalwetenschappers is het taalverleden *onvoltooid verleden tijd*: er zijn intrigerende witte vlekken in te vullen. Vandaag heb ik vooral de perspectieven getoond van onderzoek naar de language history from below, en van egodocumenten als bijzonder onderzoeksmateriaal. Dat onderzoeksmateriaal ligt verspreid over veel collecties in verschillende archieven, maar er is één unieke erfgoedbron die in één klap een enorme diversiteit aan gegevens kan opleveren: de *Sailing letters* in Engeland. Het is mijn inzet om in samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek en andere instanties, met personen in Leiden en daarbuiten dat brievenmateriaal beschikbaar te krijgen voor taalkundig en interdisciplinair onderzoek.

Ik heb ter illustratie de 18de eeuw genomen, maar vanuit het perspectief van de language history from below strekken de witte vlekken zich natuurlijk ook tot andere periodes uit. De resultaten uit onderzoek dat meerdere eeuwen omvat, zullen ons confronteren met nieuwe vragen over taalveranderingen die in het verleden hebben plaatsgevonden. Dergelijk onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlands past voortreffelijk binnen internationale historisch-taalkundige onderzoeksthema's. Ik noem hier slechts een paar concrete voorbeelden: het sluit aan bij het anglistische socio-historische Vici-onderzoek van Ingrid Tieken en haar groep hier in Leiden en bij het eveneens anglistische corpuslinguïstische onderzoek in Helsinki, bij het Duitse onderzoek naar *Private Schriflichkeit* en bij het onderzoek aan de Vrije Universiteit Brussel naar de diversiteit van het

10 HAAGSCH NEDERDUTSCH

Hobol. Schalmel of Hautbois.
 Hoedjst. Schalmel blazen of Hoboët.
 Hoedjdoos. Beedn: oos.
 Hoedjemaker. Hoednemaker.
 Hoek. Hoek.
 Hoort eens? Hoort eens?
 Hum. Hem.
 Herrefst. Herft.
 Habbeseren. Twilten.

I.
 Jalouzy. Jalouzy.
 Jaloers. Jaloers.
 Gy zy. Genever.
 Equipage of Ulirufing. Equipage of Ulirufing.
 Jongens. Jongens.
 Uw. Uw.
 Gy Liedten. Gy Liedten.
 Uw Liedten. Uw Liedten.

K.
 Kade. Kade.
 Karabaan. Karabaan.
 Kalkhoen. Kalkhoen.
 Kalk. Kalk.
 Kuntvertrek of Kabinet. Kuntvertrek of Kabinet.
 Kamerdiaares of Kamerjufvrouw. Kamerdiaares of Kamerjufvrouw.
 Hemtrok of Camizool. Hemtrok of Camizool.
 Hoofdzom of Capitaal. Hoofdzom of Capitaal.
 Hoefman of Capitein. Hoefman of Capitein.
 Romeester of Corporaal. Romeester of Corporaal.
 Gerookt Vleetch of Carbonade. Gerookt Vleetch of Carbonade.
 Kaarmelk. Kaarmelk.
 Caparivogel. Caparivogel.

Stoof.

11 WOORDENBOEKJE.

Kastrol. Kastrol.
 Kastrol. Kastrol.
 Kattelgafte. Onderswyf of Kathochifafte.
 Katticismus. Vraagboek of Catholicismus.
 Kattikezeren. Ondervragen of Cathechifcerenz.
 Kerrik. Kerkhof.
 Kerking. Koning.
 Koning. Koning.
 Kerkuis. Kerkuis.
 Korf. Korf.
 Kerveu. Kerveu.
 Kyken. Kyken.
 Kyk eens. Kyk eens.
 Kippen. Kippen.
 Zeggen. Zeggen.
 Klaverfimbel. Klaverfimbel.
 Kneel. Kneel.
 Kny. Kny.
 Koete Vys. Koete Vys.
 Koes. Koes.
 Koetier. Koetier.
 Kob. Kob.
 Kobjes. Kobjes.
 Koeken. Koeken.
 Kockbakker. Kockbakker.
 Kockebyn. Bylappier of Concubyn.
 Kockfoven. Uitvoeren.
 Kommedie. Schouwburg of Komedie.
 Koome. Koome.
 Korimis. Keramis.
 Kompla. Bistel.
 Konfaujet. Konfaujet.
 Krens. Krens.
 Krenze. Krenze.
 Krontekakker. Krontekakker.

Laat.

Handwritten note: Kants

Afbeelding 5: Pagina 10 en 11 uit het Haagsch Nederduitsch woordenboekje (Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

19de-eeuwse Nederlands in Vlaanderen.³⁹ Ik wil aan dat onderzoek, dat de afgelopen jaren tijdens conferenties een grote stimulans heeft gekregen, mijn bijdrage leveren. Zo wil ik witte vlekken in de geschiedenis van het Nederlands inkleuren én die Nederlandse gegevens inbrengen in de internationale discussie. Het is immers de wisselwerking tussen historische taalwetenschappers van verschillende taalgebieden die verrijkend werkt en die de Nederlandse taalgeschiedenis in het juiste perspectief plaatst: in het perspectief van de Europese context waarbinnen ons taalgebied zich niet alleen nu bevindt, maar waarbinnen ons taalgebied zich ook altijd in het verleden heeft bevonden.

Het is nu het moment om op het protocollaire gedeelte van mijn oratie over te gaan en enkele woorden van dank uit te spreken. Dat doe ik met veel genoegen.

Allereerst wil ik mijn dank betuigen aan de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen die mij vanwege de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen tot bijzonder hoogleraar op het gebied van de *Geschiedenis van het Nederlands* heeft benoemd. De Stichting Akademieerstoelen heeft met haar initiatief tot deze bijzondere leerstoel een verheugend signaal aan het veld afgegeven. Voor de groei en bloei van het oude, maar zich steeds vernieuwende historisch taalkundig vakgebied is het instellen van deze landelijk unieke leerstoel van vitaal belang. Dat de Leidse Universiteit is uitgekozen voor de vestiging van de leerstoel getuigt van inzicht in de gunstige inbedding die de Leidse Letterenfaculteit biedt. Dat mij is gevraagd om de leerstoel *Geschiedenis van het Nederlands* te bekleden ervaar ik als een bijzondere erkenning van mijn werk.

Het College van Bestuur van de Leidse universiteit en de Faculteit der Letteren dank ik voor het aanvaarden van de door de KNAW voorgestelde leerstoel. De aantrekkelijke perspectieven die ik u vanmiddag heb geschetst, zullen u, naar ik hoop, er nogmaals van overtuigen dat de leerstoel *Geschiedenis van het Nederlands* een waardevolle aanwinst vormt voor Leiden en in het bijzonder voor onze rijk geschakeerde Letterenfaculteit.

Hooggeleerde Fock, hooggeleerde Schaeken, hooggeleerde Veldman, hooggeleerde Verhagen: U dank ik voor uw bereidheid om deel uit te maken van het curatorium voor mijn leerstoel. Ik zie het als mijn opdracht om de Geschiedenis van het Nederlands in onderwijs en onderzoek te stimuleren en op velerlei wijze voor het voetlicht te brengen. Ik hoop dat te doen met steun van u allen.

Een bijzondere leerstoel is een bijzonder voorrecht met bijzondere plichten. En verder? Verder verandert er in mijn geval niet zo heel veel: de constanten blijven de Leidse werkomgeving, Leidse collega's, andere collega's in binnen- en buitenland en de komende en gaande studenten. Toch wil ik niet de gelegenheid voorbij laten gaan om vandaag enkele woorden tot collega's en studenten te richten. Ik begin met de studenten.

Studenten van de Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur en studenten van de researchmaster Taalkunde: Ik heb steeds de gelegenheid gehad om, in wisselende vormen, jullie kennis te laten maken met verschillende facetten van de historische taalkunde en de geschiedenis van de taalwetenschap. Niets geeft meer voldoening dan te merken dat er onder jullie enthousiasme ontstaat voor deze boeiende vakgebieden. Enthousiasme dat resulteert in intensieve interactie vooral in gevorderde werkgroepen en tijdens het schrijven van scripties. Die wisselwerking is voor mij een onmisbaar onderdeel van het onderwijs, waaraan ik veel plezier beleef. Ook in de toekomst zal ik graag samen met jullie de boeiende vragen van ons vak verkennen.

Collega's van de Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur en van de Taalkunde-sectie in het bijzonder: het is voor mij steeds weer een genoegen om samen onderwijs te verzorgen en ook om op bestuurlijk en organisatorisch gebied samen te werken. Het doel dat ons bindt is studenten een uitdagende en veelzijdige studie te bieden. 'Leiden is the place to be' is misschien niet direct een voor de hand liggende neerlandistische slogan, maar het is wel wat wij willen uitstralen binnen Nederland en daarbuiten. Leiden als voortreffelijke keus voor Nederlandse studenten, maar ook voor gevorderde neerlandici extra muros, voor wie een Masterstudie in Leiden een aantrekkelijk vervolg kan zijn. Met mijn nieuwe leerstoel wil ik aan die uitstraling van de Leidse neerlandistiek bijdragen. Dat al diverse neerlandici extra muros Leiden hebben weten te vinden voor historisch taalkundig promotieonderzoek zie ik als een veelbelovend teken.

Collega's van het LUCL (Leiden University Centre for Linguistics) en niet-taalkundige collega's binnen de Letterenfaculteit: De vorming van een breed taalkunde-instituut is in veel opzichten een aanwinst. Voor mijn onderzoek op het gebied van de geschiedenis van het Nederlands, onderzoek in vergelijkend Europees perspectief, zie ik binnen onze veeltalige instituutsomgeving verschillende raakvlakken en verscheidene samenwerkingsmogelijkheden. Met een aantal van u bestaan al vormen van inspirerende samenwerking; ook in de toekomst zal ik kansen voor gezamenlijke initiatieven en activiteiten graag benutten. Voor or-

ganisatorische taken hebt u binnen het LUCL (en eerdere onderzoeksinstituten) nooit een vergeefs beroep op mij gedaan; ook nu kunt u blijven rekenen op mijn bestuurlijke bijdrage aan het reilen en zeilen van ons instituut. Kaders, zoals onderzoeksinstituten, hebben diverse nuttige functies, maar ze moeten ons niet het interdisciplinaire doen vergeten. Bij mijn historisch taalkundig onderzoek heb ik in het verleden herhaaldelijk interdisciplinair gewerkt, in ruime mate bijvoorbeeld binnen het NWO-prioriteitsprogramma *Nederlandse cultuur in Europese context*. Bij het onderzoek van egodocumenten dat ik vanmiddag heb geschetst, hoop ik van harte op samenwerking met Leidse collega's van andere disciplines en dan denk ik heel speciaal aan samenwerking met historici.

Collega's van andere Nederlandse en van buitenlandse universiteiten, collega's uit nationale en internationale onderzoeksverbanden, mederedactieleden van het tijdschrift *Nederlandse Taalkunde*: Contacten met u allen heb ik steeds als bijzonder stimulerend ervaren. Je kunt ze niet missen als wetenschapper en ik zou het ook niet willen. De uitwisseling van onderzoeksresultaten, het samen uitzetten van onderzoeklijnen, gezamenlijke inspanningen voor congressen of lezingendagen en ook het jarenlange intensieve redactiewerk, het zijn uitstekende manieren om expertise uit te wisselen, elkaars specialismen te leren waarderen en ook elkaar als persoon te leren kennen. Deze vruchtbare activiteiten hoop ik in velerlei vorm voort te zetten.

Ik heb zo even studenten en collega's toegesproken. Daarbij wil ik ter afsluiting nog één opmerking maken. Bonussen worden niet uitgekeerd in de universitaire wereld, ook niet aan een aantredend hoogleraar, maar ik ervaar het als een echte bonus, dat is 'een groot goed', dat in de loop der jaren met veel collega's en ook met (oud)studenten heel hartelijke, persoonlijke banden zijn ontstaan. Zonder die niet genoeg te waarderen persoonlijke relaties vaar je in je werk niet wel!

Ik heb gezegd.

* Ik dank dr. Corrie de Haan en drs. Elisabeth Koning hartelijk voor hun inspirerende gedachteswisselingen, kritische vragen en deskundig commentaar bij het tot stand komen van *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*.

¹ Op 7 juli 2006 kreeg het net aangetreden kabinet Balkenende III in een breed gesteunde motie van de Tweede Kamer de opdracht om een voorstel voor te bereiden voor een nationaal museum voor geschiedenis. Nog voor Prinsjesdag besloot de ministerraad tot het Nationaal Historisch Museum, dat bij voorkeur gevestigd zou moeten worden in het regeringscentrum Den Haag.

² Bijvoorbeeld bij de historicus Frank Ankersmit die pleit voor de historische ervaring (*NRC* 8 oktober 2005, *Het verleden laat zich niet kennen*).

³ Zie Van der Wal (1995: 1-3, 2003: 165-167) voor de vraag wanneer we van standaardisatie kunnen spreken en in hoeverre het ook een gradueel verschijnsel is.

⁴ Zie Van der Horst (1999: 383-385) voor het strenger genormeerde burgerlijke ABN en voor de latere verruiming van de norm. De toenemende diversiteit van de hedendaagse standaardtaal is het onderwerp van diverse artikelen in Stroop (2003).

⁵ Language history from below en het eveneens veelvuldig gehanteerde begrip language change from below hebben een tweeledige interpretatie. Language change from below kan zowel duiden op taalveranderingen die beginnen in lagere maatschappelijke klassen, als op onbewuste taalveranderingen ('below the level of conscious awareness') tegenover veranderingen waarbij regelgeving en normering een rol spelen. Zie Denison (ter perse), die ook de problematiek benadrukt van het vaststellen welk type verandering in het spel is, en zie Elspass (ter perse) voor de tweeledige interpretatie van language history from below.

⁶ *NRC* 5 juli 2006.

⁷ Het betreft de volgende passage: 'De ghemeyne [=gewone M.v.d.W.] lieden hebben meestendeels wat beginsels in Grammatica: ende konnen schier al t'samen/

jae oock de boeren ende landtlieden/ten aller minsten lesen ende schryven' (Guicciardini 1612: 27, 1e kolom).

⁸ Zie Guicciardini (1612: 27, 2e kolom).

⁹ Zie Van der Wal (2002: 9-13).

¹⁰ Zie Boonstra (1993: 22-23). Er zijn uiteraard regionale verschillen, verschillen tussen protestanten en katholieken, verschillen naar sociale positie en genderverschillen. In Amsterdam bijvoorbeeld is in 1780 het percentage analfabete bruidegoms 15% tegenover 36% analfabete bruiden (Van der Woude 1980: 262). Zie ook Graff (1987: 173-248) voor gegevens over diverse Europese landen. Blaak (2004) laat zien wat geletterdheid in de praktijk voor diverse groepen in de vroegmoderne tijd in Nederland betekende.

¹¹ Hoftijzer (1996: 164) stelt bij zijn onderzoek naar leesgedrag dat leesvaardigheid om geregelde oefening vraagt, waarvoor dan ook enige vorm van vervolgonderwijs nodig was. Dit geldt mijns inziens a fortiori voor schrijfvaardigheid.

¹² *Egodocumenten* is de verzamelnaam voor een genre teksten waarin het persoonlijke perspectief van de auteur voorop staat: bijvoorbeeld correspondenties, dagboeken, autobiografieën, memoires, reisverslagen en bekeringsgeschiedenissen. Egodocumenten in Nederlandse archieven zijn door cultuurhistorici geïnventariseerd. (zie www.egodocument.net). Een aantal ervan is in de reeks *Egodocumenten* (Hilversum: Verloren) uitgegeven.

¹³ Zie Marijke van der Wal, *Aan mijn dierbare Cecilia, 16de-eeuws lief en leed in brieven*. (www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Cecilia en www.dbnl.org).

¹⁴ Tot nu toe is slechts incidenteel door onderzoekers van verschillende disciplines gebruik gemaakt van een klein gedeelte van dit materiaal. Zo is een beperkte selectie van tientallen 17de-eeuwse brieven op enkele taalkundige verschijnselen onderzocht (zie onder meer Van Megen 2002 en Van Sterkenburg 2003). Het zeer omvangrijke 18de-eeuwse *Sailing letters*-materiaal, dat bovendien nog gevarieerder is wat betreft briefschrijvers en de inhoud van brieven, is voor taalkundigen zelfs vrijwel terra incognita.

¹⁵ Zie Van Gelder (2006).

¹⁶ Een steekproef levert voor brieven uit het jaar 1664 de volgende beroepen van de geadresseerden op: schout-bij-nacht, kapitein/ schipper, stuurman, onderstuurman, kwartiermeester, konstabel, onderkonstabel, konstabelsmaat, lieutenant, hoogbootsman, schieman, matroos, schoenmaker, soldaat, oppertimmerman, timmerman, tamboer, trompetter, chirurgijn, onderchirurgijn, bottelier, adelborst, bootsgezel, zeilmaker, onderbarbier. Ik dank deze gegevens aan de historicus dr. Adri van Vliet, die een editie van brieven aan opvarenden van het eskader van De Ruyter voorbereidt. Ik teken hierbij aan dat een aantal van de geadresseerden en van de afzenders die brieven niet zelf schreef.

¹⁷ We kunnen zelfs toegiften verwachten: de brieven bieden niet alleen een uitzonderlijke blik op het Nederlands in Nederland, maar ook op dat in andere landen zoals Suriname. Uit een al gepubliceerde brief van Roelof van Gelder blijkt bovendien dat ook woorden en zinnen uit andere plaatselijke talen in de brieven verschijnen.

¹⁸ Zie Barend-Van Haeften (1996). Ik dank dr. Marijke Barend-Van Haeften voor het genereus beschikbaar stellen van de elektronische tekst van het dagboek.

¹⁹ Zie Malherbe & van Steensel (1994) voor de uitgave van een selectie van de bewaard gebleven brieven van Christina en haar echtgenoot. Zie Moree (2003) voor de uitgave van de twintig bewaard gebleven brieven van Aagje Luytsen. Ik ben dr. Perry Moree en uitgever Theo Timmer (Het Open Boek Texel) zeer erkentelijk voor het beschikbaar stellen van de elektronische versie van Aagjes brieven. Tegenover de twintig brieven van Aagje uit de jaren 1776 tot 1780 heb ik een selectie van vierentwintig van de vroegste brieven van Christina (vanaf december 1786 tot eind maart 1787) onderzocht. De keus is op die vroegste brieven gevallen om ze in de tijd zo veel mogelijk te laten aansluiten bij de brieven van Aagje.

²⁰ De biografische gegevens van Aagje Luytsen zijn ontleend aan Moree (2003: 14-16; 71-73), die van Christina van Steensel aan Malherbe & Van Steensel (1994: 8-12; 19-23) en die van de zusters Lammens aan Barend-Van Haeften (1996: 22-24). Ik ga bij mijn klasseaanduiding voorlopig uit van de grove indeling in hogere, midden- en lagere klassen. Een meer gedetailleerde indeling wordt gehanteerd in

Van Leuvensteijn (1997: 267). Gedetailleerde indelingen die voor andere landen of voor eerdere periodes zijn gemaakt, zoals die van Raumolin-Brunberg (1996: 25-28) voor het vroegmoderne Engeland, zijn door maatschappelijke verschillen niet zonder meer op de Nederlandse 18de-eeuwse situatie toepasbaar.

²¹ Over de scholing van de zusters Lammens weten wij niets specifiek, maar Aagje Luytsen ging naar de Nederduitse of lagere school in Den Burg en Christina van Steensel bezocht hoogstwaarschijnlijk de Franse (meisjes)school in Delft.

²² Het streven naar het schrijven van standaardtaal en het tegelijkertijd ontbreken van consistente spelling en grammaticale correctheid zijn ook in 19de-eeuwse particuliere brieven waargenomen (zie Elspass 2002: 47 en VandenBussche 2002: 34-35).

²³ Al is het analfabetisme onder vrouwen eind 18de eeuw sterk afgenomen, toch moet nog steeds rekening worden gehouden met het inschakelen van een ander voor het schrijven van brieven.

²⁴ Zie haar brief van 22 december 1786 (Malherbe & Van Steensel 1994: 41).

²⁵ Er zijn in het Particulier Archief Malherbe (Gemeentearchief Amsterdam) enkele Nederlandse brieven van Jean uit de periode 1782-1786 te vinden. De in Malherbe & Van Steensel (1994) uitgegeven brieven, die dateren van december 1786 tot juli 1799, zijn Franstalig.

²⁶ Zie de brief van 10 februari 1787 (Malherbe & Van Steensel 1994: 65).

²⁷ Zie de brief van 4 december 1786 (Malherbe & Van Steensel 1994: 34).

²⁸ Deze passage komt voor in een brief uit de zomer van 1785 (Malherbe & Van Steensel 1994: 86).

²⁹ Ik ben mij ervan bewust dat in de retorica en in 18de-eeuwse brievenboekjes het schrijven van brieven wordt vergeleken met een gesprek op afstand (zie onder meer Ruberg 2005: 25). Toch zie ik de uitspraken van Christina en haar zus Mit-tie niet als 'definities' van het briefschrijven, maar als uitspraken die wel degelijk iets zeggen over de aard van de brieven.

³⁰ Zie de brief van 18 december 1786 (Malherbe & Van Steensel 1994: 38). In de originele brief zijn ‘Ik’ en ‘Ninwege’ zonder hoofdletters gespeld.

³¹ Zie de brief van 10 december 1786 (Malherbe & Van Steensel 1994: 36): *‘Ik ben van daag voor het eerst van bove benede gekome’*.

³² Behalve in gevallen waar de uitspraak een rol speelt, komt bij Aagje ook *n*-deletie voor bij *want*, *zijn*, *sien* waar aan schrijfslordigheid gedacht moet worden.

³³ Zie Van der Wal (1992: 123-124).

³⁴ Het suffix komt in twee spellingsvormen in Aagjes brieven voor: de zeer frequente spelling *-ije* in woorden als *hartije*, *kindertijes* en in eigennamen als *Kikkertije*, *Naantije* en de spelling *-ie* in onder meer *versie*, *huysie* en eigennamen als *Avie*, *Leysie* (zie Van der Wal ter perse).

³⁵ Het betreft in het totaal zeven *ie*-voorbeelden tegenover 130 gevallen van het *je*-suffix.

³⁶ De merkwaardige incorrecte vormen als *coptje*, *gebacktjes*, *steektje*, *stucktje* versus de correcte vormen *copje*, *gebackjes*, *steekje*, *stuckje* zijn ook gesignaleerd in Stroop (1997: 197).

³⁷ Mocht het diminutiefgebruik door broer Pieter Lammens in de kopie van het dagboek zijn gecorrigeerd, dan nog is invloed van de onderwezen taal waarschijnlijk, in dat geval invloed op Pieter Lammens.

³⁸ Zie Van der Wal (1994) en Kloeke (1938).

³⁹ Zie onder meer Linn & McLelland (2002), Elspass (2002) en VandenBussche (2002).

BIBLIOGRAFIE

- Barend-Van Haeften, M.L. (ed., m.m.v. E.S. van Eyck van Heslinga) (1996). *Op reis met de VOC. De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel*. Zutphen: Walburg Pers.
- Blaak, Jeroen (2004). *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum: Verloren.
- Boonstra, O.W.A. (1993). *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920*. Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouw Universiteit.
- Denison, David (ter perse). Syntactic surprises in some English letters: the underlying progress of the language. In: Stephan Elspass, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandebussche (red.).
- Elspass, Stephan (2002). Standard German in the 19th century? (Counter)evidence from the private correspondence of 'ordinary people'. In: Andrew R. Linn & Nicola McLelland (red.), 43-65.
- Elspass, Stephan (ter perse). A twofold view 'from below': New perspectives on language histories and language historiographies. In: Stephan Elspass, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandebussche (red.).
- Elspass, Stephan, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandebussche (red) (ter perse). *Germanic Language Histories from Below (1700-2000)*. Berlin/New York: De Gruyter.
- Gelder, Roelof van (2006). *Sailing Letters. Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot-Brittannië*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.
- Graf, Harvey J. (1987). *The legacies of literacy: continuities and contradictions in western culture and society*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press.
- Guicciardini, Ludovico / Lowijs Guicciardijn (1612). *Beschryvinghe van alle de Neder-landen, anderssins gheuoemt Neder-Duytslandt*, [Cornelis Kiliaans vertaling van *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore* (1567), met uitbreidingen van Petrus Montanus]. Amsterdam: Willem Jansz.
- Hoftijzer, Paul (1996). Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek. In: Theo Bijvoet e.a. (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur*. Nijmegen: Sun, 164-182.

- Horst, Joop van der & Kees van der Horst (1999). *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag: SDU.
- Kloeke, G.G. (1938). Haagse volkstaal uit de achttiende eeuw. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 57, 15-56.
- Leuvensteijn, J.A. van e.a. (1997). Vroegnieuwlands (circa 1550-1650). In: M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 227-359.
- Linn, Andrew R. & Nicola McLelland (2002). *Standardization. Studies from the Germanic Languages*. Amsterdam/ Philadelphia: Benjamins.
- Malherbe, Jean & Christina van Steensel (1994). *Het is of ik met mijn lieve sprak. Briefwisseling 1782-1800*, Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Anje Dik en Dini Helmers. Hilversum: Verloren.
- Megen, Netty van (2002). Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven. *Nederlandse Taalkunde* 7, 264-285.
- Moree, Perry (ed., m.m.v. Ingrid Dillo, Vibeke Roeper en Theo Timmer) (2003). *Kikkertje Lief. Brieven van Aagje Luijtsen, geschreven tussen 1776 en 1780 aan Harmanus Kikkert, stuurman in dienst van de VOC*. Den Burg Texel: Het Open Boek.
- Raumolin-Brunberg, Helena (1996). Historical sociolinguistics. In: T. Nevalainen & H. Raumolin-Brunberg (red.), *Sociolinguistics and Language History. Studies based on the Corpus of Early English Correspondence*. Amsterdam: Rodopi, 11-37.
- Ruberg, Willemijn G. (2005). *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen: Vantilt.
- Sterkenburg, Piet van (2003). Informeel taalgebruik uit de zeventiende eeuw. De brieven van Elant du Bois (1642-1676). In: E. Ruijsendaal, G. Rutten & F. Vonk (red.), *Bonjours Neef, goeden dagh* Cozyn. Münster: Nodus, 73-87.
- Stroop, Jan (1997). Over het 'journaal' van de gezusters Lammens (1736). In: Ariane van Santen & Marijke van der Wal (red.), *Taal in tijd en ruimte*. Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden. Leiden: SNL 1997, 193-199.
- Stroop, Jan (red.) (2003). *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal*. Amsterdam: Bert Bakker.

- VandenBussche, Wim (2002). Dutch orthography in lower, middle and upper class documents in 19th-century Flanders. In: Andrew R. Linn & Nicola McLelland, 27-42.
- Wal, Marijke J. van der (1992). Dialect and standard language in the past: the rise of the Dutch standard language in the sixteenth and seventeenth centuries'. In: J.A. van Leuvensteijn & J.B. Berns (red.), *Dialect and standard language*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 150. Amsterdam/Oxford/New York/Tokyo, 119-129.
- Wal, Marijke J. van der (1994). Straattaal en slechte woorden: sociolinguïstische onderscheidingen in observaties en taalbeschouwing vóór 1800. In: Ph.H. Breuker, H.D. Meijering & J. Noordegraaf (red.), *Wat oars as mei in echte taal*, Fryske Stúdzjes ta gelegenheid fan it ôfskie fan prof.dr. A. Feitsma as heechlearaar Fryske Taal en Letterkunde. Leeuwarden/Ljouwert: Fryske Akademy, 231-244.
- Wal, M.J. van der (1995). *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag: SDU.
- Wal, Marijke J. van der (2002). De mens als talig wezen: taal, taalnormering en taalonderwijs in de vroegmoderne tijd. *De zeventiende eeuw* 18, 3-16.
- Wal, Marijke van der (2003). Standardization and linguistic norms in the vernacular languages. In: Michèle Goyens & Werner Verbeke (red.), *The dawn of the written vernacular in Western Europe. (Mediaevalia Lovaniensia. Series I. Studia xxxiii)*. Leuven University Press, 165-178.
- Wal, Marijke van der (z.j.). *Aan mijn dierbare Cecilia, 16de-eeuws lief en leed in brieven*. www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Cecilia; www.dbnl.org
- Wal, Marijke van der (ter perse). Eighteenth-century linguistic variation from the perspective of a Dutch diary and a collection of private letters. In: Stephan Elspass, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandenbussche (red).
- Woude, A.M. van der (1980). De alfabetisering. In: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 7. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 257-264.

